

Sõda eesti laste- ja noortekirjanduses

Ave Mattheus

Teesid: Tõukudes juba kolmandat aastat käivast sõjast Ukrainas, millele eesti autorid on reageerinud kiiresti ja erksa meelega, võtab artikkel vaatluse alla sõjateema kajastuse eesti algupärase laste- ja noortekirjanduses läbi aegade. Alates kõige varasematest juturaamatutest 18./19. sajandi vahetusel, mis sisaldavad tekste sõjaväeteenistusse saadetud noormeestest, kuni kõige uuemate sõjast rääkivate pildiraamatuteni 2023. aastast, annab artikkel kronoloogilise ülevaate lastele ja noortele suunatud teostest, mis kujutavad sõda, okupatsioone, revolutsioone või mõnd muud militaarse iseloomuga sündmust ning nendega seotud aspekte. Artikkel keskendub valdavalt eraldi kaante vahel ilmunud teostele, mis moodustavad vaid ühe osa mahukast tekstikorpusest, toob välja algupärase sõjateemalises laste- ja noortekirjanduses kõige enam kasutatud ainekud ja motiivid ning loetleb sõjateema edasise uurimise võimalusi.

Võtmesõnad: sõda laste- ja noortekirjanduses, eesti laste- ja noortekirjandus, motiiv, ainek, teema; Eesti ajalugu

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24133>

1. Lapsed, sõda ja kirjandus. Sissejuhatavat

2023. aastal ilmus eesti laste- ja noortekirjanduses kaks otseselt Ukrainas toimuvast sõjast tõukunud teost, mis tõid vastavasse traditsiooni uusi aspekte ja hakkavad suure tõenäosusega mõjutama seda, kuidas kujutatakse sõda algupärase laste-/noortekirjanduses (ja illustratsioonis) edaspidi. Eesti autori Indrek Koffi ja ukraina illustraatori Oksana Drachkovska „Kes võidab?“ on mõeldud väikelastele ja Marek Liinevi „Raske on olla inimene“ noortele. Mõlemad on omas vanuserühmas otsekohesed ja sirgjooneliised sõjakujutused ning mõjuvad muu tänapäevase kirjanduse taustal erilistena.

Nende teoste ilmumine, samuti ärevuse kasv Eesti ühiskonnas, mis on seotud Ukrainas jätkuva sõja ning teiste ühiskondlike kriisidega (Covid-19 pandeemia, energiahindade hüppeline tõus, kliimaprobleemid, massilise sisserände suurenemine jms), pakuvad hea võimaluse vaadata veidi lähemalt sisse eesti laste- ja noortekirjanduse sõjateemaliste tekstide korpusesse. Sellist uurimust ei ole mulle teadaolevalt Eestis varem tehtud (vt siiski Mürsepp 2015), ent mujal maailmas on sõja kujutamisele lastekirjanduses pühendatud just viimastel aastatel mahukaid monograafiaid väga erinevatel vaatenurkadest (vt nt Benner 2015; Budgen 2018; Galway 2022; Paul jt 2016).

Alljärgnevalt otsin vastust küsimustele: Kuidas on eesti lastele ja noortele läbi aegade sõjast räägitud? Milliseid sõjaga seotud aspekte on kujutatud (nt otsene sõjategevus, põgenemine sõja eest, eksiil, küüditamine, vastuhakk vaenlasele, tegutsemine

tagalas, elu enne sõda, sõja ajal ja pärast sõda, sõjaväeteenistus jms)? Kas teoste sõjakujutusest saab välja lugeda teatud eesmäärke, näiteks kasvatuslikke (pakkuda näiteid mehistemisest, iseseisvumisest, vaprustest jms), ideoloogilis-poliitilisi (nt riigitruuduse rõhutamine, rahvuspoliitiline aade), kultuurilis-filosoofilisi (nt seista vabaduse, õigluse jms ideaalide eest) vms? Kas mõnel perioodil on sõjast räägitud intensiivsemalt kui teisel, kui jah, siis miks? Kes sõjast räägib? Kas ka laps/noor ise? Kas laste sõjatekstides esineb muidki seaduspärasusi, näiteks ilmumisaja, sihtrühma vanuse, kujutatud sündmuse, kujutamisaadi vms mõttes? Millist rolli mängivad sõjateema käsitlemisel laste- ja noortekirjanduses illustratsioonid?

Keskendun peamiselt eraldi raamatuna ilmunud teostele, mis on valdavalt proosas, sekka ka mõni värssteos või luulekogu. Kui mõnes perioodilises väljaandes või kogumikus ilmunud sõjateemaline tekst on mulle teada, siis mainin selle siiski ära, eriti lastekirjanduse arengu algusaegadest, mil kirjandust ilmus veel vähe. Meediaväljaannetes, luulekogudes ja antoloogiates ilmunud üksikute tekstide põhjalikum läbivaatus jääb tulevaste uurimistöode teemaks.

Kas ja kuidas lapsed, sõda ning kirjandus omavahel üldse kokku sobivad? Esmapilgul ei näi neil sõnadel olevat suurt ühisosa, kuid lähemal vaatlemisel ilmneb, et see on siiski küllalt suur. Kui kusagil käib sõda, siis ei jää keegi sellest puutumata, ka lapsed ja noorukid mitte. Sõda on totaalne ja mõjutab absoluutselt kõiki ühiskonna liikmeid ja sfääre. Isegi kui lapse kodumaal ei leia parasjagu aset militaarseid konflikte, on seda millalgi varem ajaloos ikka juhtunud ja see toob kaasa vajaduse sõda, selle põhjusi, käiku ja tagajärgi ka järeltulevatele põlvkondadele selgitada. Selgitustöö toimub muidugi alati kooli- ja aimeramatute abil, kuid teinekord on isegi mõjusamad sõnumid, mis jõuavad vastuvõtjani mälestuste ja teiste omaelulooliste tekstide, samuti ilukirjanduse ja muude kunstide (nt fotograafia, filmi, kujutava kunsti) kaudu.

Ükskõik kui kaugele ajaloos tagasi ei vaataks, sõdu on peetud pidevalt ja mistahes riigikorra ajal, põhjuseks tavaliselt võitlus territooriumi, toormeressursside, kapitali ekspordivõimaluste pärast, enese kehtestamise soov poliitilistel, usulistel või ideoloogilis-kultuurilistel eesmärkidel, samuti võõraviha. Eriti 20. sajandit on peetud sõdade ja konfliktide sajandiks ja seetõttu on paratamatu, et sõda on olnud teemaks ka eesti laste- ja noortekirjanduses. Kui piirduda ainult meie regiooniga ja 20. sajandiga, siis raamivad seda kõigepealt mitmed relvastatud kokkupõrgeteni viinud väljastumised ja revolutsioonid sajandi esimestel kümnenditel, seninägematult julmad ja ohvriterohked ilmasõjad (I MS 1914–1918, II MS 1939–1945), Eesti Vabadussõda (1918–1920) ja kolm okupatsiooni, mis kulgesid hirmu, kahtlustuse ja vastupanu õhkkonnas. Ka 21. sajand on alanud turbulentselt. Kuigi Eesti ei ole riigina käesoleval sajandil ühtegi sõjalisse konflikti otseselt kaasatud olnud (NATO egiidi all on küll eesti poisid sõdinud Afganistanis, Iraagis jm), on rahvusvahelised pingekoldded toonud meile mit-

meid põgenikelaineid, muutnud meie julgeolekutunnet ja hoidnud sõjateemad pidevalt päevakorras.

Sõjateema käsitlemine lastele mõeldud kirjanduses on üsna vastuoluline. Ühelt poolt on see seotud ühiskonna ajaloolise arengu paratamatustega ja loob võimalusi noore põlvkonna kasvatamiseks ning sotsialiseerimiseks. Teiselt poolt, ja lähtuvalt 20. sajandi algusest esile kerkinud lapsekesksest kasvatusfilosoofiast, soovime lapsi igasuguse julmuse, jõhkruuse, kannatuste ja surma eest kaitsta, luua neile turvaline ja hooliv kasvukeskkond, kus nad näeksid võimalikult vähe ja harva inimühiskonna tumedamat poolt. Sest teadagi, vägivald sünnitab vägivalda, muudab inimesed selle suhtes ükskõiksemaks ja immuunsemaks, normaliseerib vägivaldse käitumise. Liigne julmus on ka üks põhjusi, miks raamatutele, filmidele, videomängudele või internetisisule seatakse vanusepiiranguid. Vägivaldse, sealhulgas sõjateemalise meediasisu poolt argumenteerides rõhutatakse, et lapse kokkupuude vägivaldsete ja/või surmaga lõppevate olukordadega turvaliselt, näiteks raamatulehekülgedel, arvutimängudes või filmides võimaldab tal juba varases eas õppida konflikte lahendama, eri poolte seisukohti mõistma ja analüüsima, et jõuda hilisemas elus lihtsamini rahumeelsete ja konsensuslike lahendusteni (vt nt Encyclopedia.com; Fox ja Hunt 2004). Et kokkupuude surmaga läbi meediafiltri võimaldab tal elu lõplikusse pingevabamalt suhtuda. Mõistagi õnnestub see vaid eeldusel, et meediasisu tõepoolest kujutab mingeid eri poolte vahelisi vastasseise või näitab surma õnnetuste, ränkade eksimuste või sõjaliste konfliktide tagajärjena, mitte ei glorifitseeri vägivaldsust ega paku ümbritseva maailma destruktsiooni lihtsalt lõhkumise lõbu pärast. Tasakaalupunkti leidmine nende kahe poole vahel sõltub väga palju sellest, kui vanad lapsed/noored on, mis laadis ja mis eesmärgil neile hävingut, kaost ja surma näidatakse ning mis ajajärgul seda tehakse. Järgnevas ajaloolises ülevaates tuleb laste- ja noortekirjanduse sõjakujutuse sõltuvus neist tingimustest väga selgelt esile.

2. Sõjateema eesti laste- ja noortekirjanduses läbi aegade

Võib olla üllatav, kuid eesti laste- ja noortekirjanduses on sõjateema tegelikult märkimisväärselt esindatud. Me lihtsalt ei pruugi neist tekstidest teada, sest iga uus režiim on püüdnud eelneva kultuurimälu (vt Assmann 2012; Assmann 2021) kustutada, maha vaikida, ära unustada. Eestile omane „katkestuse kultuur“ (Krull 1996) ilmneb selgelt ka laste- ja noortekirjanduses ning eriti seoses sellise ühiskondlikult tundliku teemaga nagu sõda, sest sõjad on tähendanud tihti ka režiimivahetust.

Esimene märk sõjatemaatika olulisusest eesti lastekirjanduses on vastavasisulised artiklid neis vähestes lastekirjanduse leksikonides, mis meil olemas on. 2006. aastal ilmunud autorite kollektiivi kokku pandud „Lastekirjanduse sõnastikust“ võib leida

teema-märksõna „sõda lastekirjanduses“, kus on lühidalt koos paari tekstinäitega nimetatud nelja sõjateemaliste tekstide alaliiki eesti lastekirjanduses:

1) romantiline, seikluslik, rahvusaateline [eri ajajärkudel eri varjundiga] sõjakujutus, nt ajaloolistes seiklusjuttudes [. . .]; 2) nõukogulik-patriootiline sõjakujutus [. . .]; 3) lapse ja nooruki sõjaaegseid üleelamisi psühholoogiliselt eritlev kujutus [. . .]; 4) fantaasiamänguline kujutus, nt sõda loomaühiskonnas [. . .] (Krusten jt 2006, 169.)

Kuigi olin ise üks sõnastiku koostajatest, võib praeguste teadmiste valguses öelda, et pakutav liigitus ei lähtu omavahel võrreldavatelt alustelt, sest kord on teksti liigitamise aluseks selle ilmumise aeg (Nõukogude periood), kord laad (fantaasiamängulisus), siis funktsioon (rahvusaatelisus) või kujutamistehnikad, kui peetakse silmas psühholoogiliselt kaasahaaravaid (laps)tegelase sõjaaegseid üleelamisi. On selge, et fantaasiamänguline sõjakujutus võib samuti teenida seiklusliku ja/või rahvusaatelise sõjakujutuse eesmärki ja rahvusaateline sõjateema käsitlus on täpselt sama ideoloogiline kui nõukogulik-patriootiline.

Teises, Andres Jaaksoo koostatud leksikonis „Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses“ on põhjalik ülevaade „sõjalis-patriootilisest temaatikast“ eesti lastekirjanduses (Jaaksoo 1987, 212–216), mis Nõukogude ajale kohaselt keskendub põhiliselt Teise maailmasõjaga (toona: Suure Isamaasõjaga) seotud tekstidele ega käsitle varasemat traditsiooni. Jaaksoo on pakkunud välja nõukogulike sõjalis-patriootiliste tekstide liigituse, mida vaatlen lähemalt allpool, sest see sobib tõepoolest iseloomustama ainult Nõukogude perioodil ilmunud teoseid. Niisiis võib resümeerida: olemasolevad lastekirjanduse teatmeteosed pakuvad küll pidepunkte sõjateemaliste tekstide süstematiseerimiseks, kuid sisaldavad ka küsitavusi.

Pakun siinses uurimuses välja kronoloogilise vaate, mis liigitab tekstid Eesti ajaloo ühiskondlik-poliitiliste perioodide kaupa, sest sõjateema muutub kirjanduses aktuaalseks harilikult mingite (vägivaldsete) konfliktide ja/või režiimivahetuste ajal. Perioodi sees grupeerin tekste kas konkreetse (sõja)sündmuse, kujutamisaadi (realistlik, fantastiline), žanri või mõne muud dominandi põhised.

2.1. Vene kotka tiiva all

Esimesed mulle teadaolevad teosed eesti lastekirjanduses, kus sõjast, sõduritest vms juttu on, ilmusid 18. sajandi lõpul, 19. sajandi alguses ja need tematiseerivad Vene Keisririigi sõjakat poliitikat. Juba päris esimestes eesti lastekirjanduse hulka arvatud teostes räägitakse noormeestest, keda võetakse väeteenistusse (Friedrich Gustav Arvelius „Üks kaunis jutto ja Õppetusse-Ramat“, 1782, jutt pealkirjaga „Hulkoja“, leitav ka Jaaksoo 1997, 9–10; Johann Wilhelm Ludwig von Luce „Sarema Jutto ramat I“, 1807, jutt

pealkirjaga „Rekrut“). Karl Ernst von Bergi kooliõpikus „Uus ABD ja Luggemisse-Ramat“ (1811) leidub sõdurpoiss Kaarli kiri oma isale sõjaväeteenistusest Moskvas, kus poiss mainib nii oma head kirjaoskust, vene keele oskust kui ka laias ilmas ringi rändamise võimalust, mis talle tänu sõjaväeteenistusele osaks on saanud. Neist tekstidest kumab läbi keisritruudus, soov olla meelepärane valitsejale (ehk ka teenida kodumaad), samuti ärgitus väeteenistusse minemiseks. Üsna tüüpiline neis ammustes teostes, millest mitmed olid ka kahese adressaadiga ehk ühtaegu suunatud nii täiskasvanutele kui ka lastele (Krusten jt 2006, 9), on raamjutustuse kasutamine – vana sõjamees pajatab lastele sõjatandril juhtunust. Üks niisugune sõdurijutt ilmus näiteks Paul Undritzi välja antud kogumiku „Mõistlik jutustaja“ 1. osas 1880. aastal pealkirja all „Ühe wana soldati mälestus“.

Võib arvata, et need kõige varasemad sõjateemalised lastele ja noortele mõeldud tekstid, kus õigustatakse ja kiidetakse sõjaväeteenistust, kuid samas näidatakse ka sellest hoidumist, kujutavad elu üsna tõepäraselt. Tolle aja noored mehed olid Vene riigivõimu, kohaliku baltisaksa aadli ja mingil määral ka oma külakogukonna meelevald, kellel oli voli otsustada, kes saadetakse väeteenistusse, kes mitte. Väärib märkimist, et juba 18./19. sajandi vahetusel tuleb sõjateema keisri- ja sõjalaulude kujul ka eesti luulesse ja jääb sinna püsima kogu 19. sajandi vältel, pakkudes siirdeid rahvaluulesse ning muutudes temaatiliselt ja väljendusvahendite poolest rikkalikuks rohkete tõlgete tõttu (vt Kepp 2015). Õeldu kehtib ka lasteluule kohta, mille näiteid ilmus mitmetes kogumikes.

2.2. Rahvumütoloogiline sõjakujutus ärkamisajal

Rahvuslikul ärkamisajal jätkus lastele ja noortele mõeldud kirjanduses Vene Keisririigi sõjaliste võitude ja ekspansioonide tutvustamine ja sõjaväeteenistuse näitamine positiivses valguses (mh nt Suve Jaani sõjateemaliste teoste ja nende lastele mõeldud muganduste kaudu). Ent lisandus ka uut tüüpi tekste, mille iseloomustamiseks võib kasutada sõnapaari „rahvumütoloogiline sõjakäsitus“. Need on tekstid, milles idealiseeritakse vanade eestlaste vaprust ja mehisust, mida nad näitasid üles ühelt poolt võitluses ristisõdijate vastu ja teiselt poolt meresõdalaste, aga ka -riisujatena Lääne-merel. Viimati mainitud suund, kus eestlasi ei näidata pelgalt ajaloo objektide, vaid subjektidena, arenes 1930. aastate kirjanduses edasi nn viikingiromaaniks (vt Kaljundi 2013), mille kohta leidub näiteid ka lastekirjanduses, nagu allpool näitan. Mütologiseeritaks võib seda käsitlust pidada seetõttu, et need lood on positiivse rahvusliku identiteediloometeenistuses, kuigi ajaloolisi andmeid toonastest võidukatest sõjakäikudest napib (vt Kukk 2003).

Pöördumine ajaloolise temaatika poole eesti kirjanduses, sealhulgas ka lastekirjanduses on otseselt seotud ärkamisajal esile kerkinud eestlaste ajaloo käsitlesega

Carl Robert Jakobsoni ja Jakob Hurda sulest (vt Undusk 1997). Nemad kaks hoolitsesid ka vastavateemalise lugemisvara eest lastele. Jakobsoni mitmeosalise populaarse kooliraamatute sarja „Kooli lugemise raamat“ 2. osa (1875) peatükis „Eesti rahwas“ on mitmeid sõjateemalisi jutukesi ja luuletusi, kus rahvusmütoloogiline ja patriootiline sõjakujutus käib käsikäes Faehlmanni müütide ja Kalevipoja-materjali tutvustusega, millele on lisatud ka mõned sõjateemalised rahvalaulud. Jakob Hurt on seal avaldanud jutud pealkirjadega: „Wana Eestlaste sõad“, „Wana Eestlaste merewägi“, „Sakslaste seietulemine“ jt, mille teemaks on meie esivanemate visadus, vaprus ja kõrge moraal 13. sajandil võitluses ristirüütlitega ning sellele eelnenud ajal meresõitjatena või oma maa kaitsjadena naaberhõimude eest. Jakobsoni kooliraamatu tekstid panid aluse eesti lastekirjanduse rahvusmütoloogilisele sõjakujutusele, mida viljeldakse kuni tänapäevani.

Rahvusmütoloogilist (sõja)ajaloo käsitlemist soosisid toona ka teised teosed, mida lapsed ja noored lugesid. Vanema eesti lastekirjanduse uurija Ants Järv on öelnud, et 19. sajandi lõpukümnenditel oli „[k]ooliõpilaste lektüüris [. . .] hinnatud kohal algupärane ajalooline jutustus (Saal, Bornhöhe jt) eestlaste muistsest vabadusvõitlusest ning Eiseni koostatud rahvaluuleväljaanded“ (Järv 1989, 73). Neile võib lisada luuletaja ja eesti esimese lasteajakirja Lasteleht (1901–1940) esimese toimetaja Jaan Bergmanni rahvusmütoloogilise luule, nt ballaadi „Ustav Ülo“ (1901), mida on hiljem korduvalt esitatud Bergmanni lasteluulekogumikes (Bergmann 1957, 47–50; 1987, 28–31). Bornhöhe „Tasuja“, kuid ka teiste ärkamisaja ajalooliste jutustuste sütitavast mõjust lapse- ja noorpõlves on rääkinud mitmed 19./20. sajandi vahetuse juhtivad ühiskonna-, haridus- ja kultuuritegelased (vt Palm 1935, 165–179). Juba sõjajärgses vabariigis lülitati „Tasuja“ põhikooli kohustusliku kirjanduse programmi, kuhu see on jäänud tänapäevani. Katkendeid „Tasujast“ on ilmunud ka eesti lastekirjanduse antoloogiates (vt nt Jaaksoo 1997, 157–165).

2.3. 20. sajandi alguse relvastatud konfliktid reaalelulises võtmes

20. sajandi alguses lisandub sõjateema käsitlusele eesti lastekirjanduses uus aspekt, sest kirjutama hakatakse aktuaalsetest (sõja)sündmustest, kusjuures neile reageeritakse üsna kiiresti ja vahetult. 1905. aasta revolutsioonisündmuste kajastusi on seni uuritud vaid üldkirjanduses (vt Hasselblatt 2007), kuid neid leidub ka laste- ja noortekirjanduses (nt Jaan Lattiku jutustuses „Ema, ära karda“ kogumikus „Meie noored“ (1907)).

Lastele räägiti möödunud sajandi alguses ka Esimese maailmasõja (1914–1918) teemadel. Euroopa impeeriumite natsionalistlik ja omakasupüüdlik poliitika, mis viis toona sõja puhkemiseni, väljendub selgelt rohkete ja osaliselt värviliste illustratsioonidega anonüümse autori koostatud raamatukeses pealkirjaga „Soldati-raamat“, mis ilmus 1913.[?] aastal Gustav Pihlakase kirjutuses. Teggu on värssteosega – sidusaks

looks seda pidada ei saa –, mille stroofides kiidetakse võitmatut Vene väge, kuid tutvustatakse ka teiste Euroopa riikide sõjavägesid. Selge sümpaatiaga suhtutakse Venemaa – „mu hiilgava isamaa“ (Soldati-raamat 1913, [7]) – liitlastesse (Prantsusmaa, Šveits), samal ajal kui Saksamaa ja teised nn keskriigid (Itaalia, Austria-Ungari) pälvivad küll tunnustust oma sõjalise vahvuse eest, kuid jäävad Venemaale siiski alla. Raamatu-kese illustratsioonid tutvustavad ühe või teise riigi sõdurite väljanägemist, nende riideid, peakatteid, relvi ja sõjahobuseid. Selline tugevalt militaarse alatooniga ja rohkete illustratsioonidega raamatuks on toonases lastekirjanduse üldpildis tähelepanuväärne.

2.4. Võiduka Vabadussõja tuules

Tõeline plahvatus laste sõjatekstide väljal leidis aset Eesti Vabariigi ajal, mil teoste spekter avarus nii motiivilises, žanrilises kui ka sihtrühma vanuse mõttes. Üks tähelepanuväärsemaid toonaseid muutusi on seotud sõjateema jõudmisega kõige väiksematele, eelkooliealistele lastele mõeldud lugudesse. Sellistes teostes räägitakse sõjast matkimismängu võtmes; lapsed on näinud militaarse iseloomuga sündmusi oma silmaga pealt või kuulnud neist rääkimas suuri inimesi ning aimavad neid oma mängudes järele. Tegelikult muidugi ei pea lapsed olema sõda kogenud, et mängida sõjamänge, sest omavahelised jõukatsumised ja võitlused, mida leidub seikluslikes kambalugudes, näiteks indiaani-, mereröövli-, rüütli- või detektiivijuttudes, kuuluvad lastekirjanduse arhetüüpsete süžeede hulka (vt Krusten jt 2006, 163–164; Kumberg 2016). Sõjajärgse vabariigi ilmunud lood lasevad aga aimata, et toonased lapsed võisid sõjaga kokku puutuda ka päriselt.

2.4.1. Satiirilis-grotesksed piltvärsslood laste sõjamängudest

1919. aastal ilmus karikaturist Gorilt (kodanikunimega Vello Agori / Grigori Tõnison) värsslugu piltides „Sõdur Sass“. Ilmselgelt sõjavastase sõnumiga tekstis naerdakse tüüpiliselt gorilike pilapiltide ja lodusalt riimuva tekstiga välja sõdurit mängiv poisike, kes varustab end kuurist leitud käepäraste „sõjariistadega“ ja läheb korda majja lööma rahumeelsete loomade ja lindude maailma. Teose ilmumise aeg ja avaiustratsioonil kujutatud sõjaväemunder viitavad Esimese maailmasõja aegsele Saksa okupatsioonile. Sarnase autoriraamatu (vt Krusten jt 2006, 24), kuid veelgi tugevama groteskinoodiga, on avaldanud ka Karl August Hindrey. Tema kaheosalises piltvärssloos „Loomade mäss“ (1920, faksiimiletrükk 1989) käib võitlus inimeste ja loomade vahel, kusjuures käiku lähevad kaivad ja piitsad, kihvad ja sarved ning loomad notivad halastamatult inimesi, makstes neile kätte halva kohtlemise eest. Nii hearütmiline tekst kui ka pildid on üht-aegu hirmsad ja naljakad, loomaallegooria kaudu loodud paralleelid äsja lõppenud Esimese maailmasõjaga on ilmselged. Tänapäeva vägivaltatust propageerivas lastekir-

anduses ei kujutaks sellist üle võlli teemakäsitlust ettegi ja küllap oli see ka omas ajas erandlik, kuid näitab, kuivõrd julgelt räägiti sõjast ka lastele.

Gori satiirile ja Hindrey groteskile sekundeerib mõni aeg hiljem oma väikelastele mõeldud värsslooga Elmar Valmre (kodanikunimega Tõns(son)), kuid hoopis leebemas võtmes. Helmut Valtmani lastepäraste illustratsioonidega lookeses „Vaprad sõdurid“ (1938) suunduvad viis poisikest „kindral Ossi“ juhtimisel „sõjaretkele“ koduhoovi. See on igihaljas väikelaste sõjamängu-kujutus, mis võiks sobida mistahes aega ja (maa)-ühiskonda, kuid millest ei puudu ka torked sõjategevuse mõttekuse ja sõdurite moraalil aadressil. Iseasi, kas lapsed sellest kriitikast aru said või saavad.

Silmapaistvalt huvitav on Aadi Virgese (kodanikunimega Eduard Männik) jutustus „Rajamaa talu“ (1935), milles ühe asunikupere kolm väikest last, kaks venda ja õde, mängivad ühe pärastlõuna jooksul läbi oma perekonna ja kodu rajamise loo, Saksa okupatsiooni ja Vabadussõja sündmused, sh sõjas hukkunud venna matused. Oma-aegne kriitika tunnustas „paiguti huvitavalt nähtud“ sündmustikku, kuid heitis teosele ette psühholoogiliselt ebaeenvat kujutust (Parijõgi 1936, 444). Samuti ei olevat usutat, et lapsed läbi mängitud juhtumised „ajalooliselt õigesti ja sündmustikult tihedas mängus rekonstrueerivad“, sest nemad lähtuvad vahetust kogemusest ja fantaasiast, mitte kronoloogilisusest. Võibolla ei märka (laps)lugejad neid eksimusi ega mõista ka mängusündmuste olemust, kuid selline lähiajaloo taasesitus laste mängus on nii toonases kui tegelikult kogu eesti lastekirjanduses eriline.

2.4.2. Viikingilood, Lembitu ainestik ja jüriöö-tekst 1930. aastate lastekirjanduses

Enamik sõjaeelse vabariigi laste ja noorte sõjatekste ilmus 1930. aastatel, riigirahvustluse kõrgajal. See oli aeg, mil tegeldi aktiivselt rahvusidentiteedi loomise ja taastootmisega nii kõige kõrgemal poliitilisel tasandil (riigikogu, riigivanem), kui ka teadustes ja kunstides, kaasa arvatud laste- ja noortekirjanduses (vt ka Niitra 2005). Kuna rahvuslikus identiteediloomes on keskne roll ühisel ajalooteadvusel, kujunes tegelemisest rahva minevikuga üks 1930. aastate kirjanduse lemmikvaldkondi (vt Laanes ja Kaljundi 2013, 563). See kehtib ka laste- ja noortekirjanduse kohta. „1920.–1930. aastatel kinnistub lõplikult rahvusliku ajaloomälu selgroog. Selle sisuks on võitlus sakslaste vastu ja iseseisvuse eest“ (Tamm 2003, 64). Kuna lastele mõeldud kirjanduses on pedagoogilistest ja ka praktilistest kaalutlustest lähtuvalt keeruline kujutada sõjaga kaasnevat otsest lahingutegevust, veriseid taplusi, vigastusi, jõhkraid purustusi jms, siis valitakse teisi sõjaga seotud motiive, näiteks mehustumine või kangelaseks kujunemine läbi erisuguste jõukatsumiste, kangelase teekond vangistusest vabadusse, koostöö ühise eesmärgi nimel jms.

Ajaloolistest perioodidest või sündmustest, mille abil kujundati 1930. aastatel laste- ja noortekirjanduses rahvuslikku ajaloomälu, tõusevad esile viikingiaeg, vastu-

hakk saksa vallutajatele ja ristiusustajatele 12.–13. sajandil ja ka hilisematel aegadel. 1936. aastal, koos mitme teise üldkirjanduse silmapaistva viikingiromaaniga (Hindrey, Mälk, vt Kaljundi 2013) ilmus Leontine-Elvine Roberti lastejutt „Rekon“ (1936) ning ajakirjas Perekonnaleht (1936, nr 1–11) Karl Ristikivi noorteromaan „Viikingite jälgedes“, mida on 21. sajandil kahel korral eraldi kaante vahel välja antud (2003, 2007). Roberti lastejutt räägib 11-aastase nimegelase küpsemisest sangariks ühe laadaretke jooksul, kui ta viikingite poolt röövitakse ja tal õnnestub vabaneda ning viikingilaev põlema süüdata. Viikingiteema populaarsusest toonase noorsoo hulgas annab tunnistust ajakiri Viiking, mis ilmus kirjastuse Maret väljaandel Tartus 1938–1939 ja tõi lisaks spordi, looduse ja tehnikaga seotud aimejuttudele (mh meresõidu ajaloo) ka sõjateemalisi proosapalu, millest tuleb veel juttu.

1930. aastatel oli populaarne ka muistse vabadusvõitluse käsitlemine, kusjuures vanade eestlaste kuulsa väejuhi Lembitu (ajaloolise algupärata) lähisugulased on lastekirjanikele rohkesti inspiratsiooni pakkunud. Karl Sulev Eineri „Raudkaarnad: jutustis XIII sajandist“ (1935) räägib Sakala vanema 14-aastasest pojast Varmast, hilisema rahvajuhi Lembitu (teoses: Lembo) nooremast vennast. Noormees langeb raudkaarnate ehk ristisõdijate kätte vangi ja pannakse orjatööle Riia linna ehitama, kust tal õnnestub koos teise kaasvangi Vaikega põgeneda. Epiloogis astub jutustaja välja loomaailmast, et kuulutada, kuidas „raudkaarna tiivad“ õnnestus lõplikult purustada alles aastasadade pärast (Einer 1935, 48), ehk ta seob omavahel kokku riikliku iseseisvuse väljakuulutamise 20. sajandil ja ammuse võitluse saksa ristiriütlite vastu. Enn Kippeli teosega „Meelis“ (1941) kerkis Lembitu kõrvale teinegi rahvuskangelane, Lembitu poeg Meelis. Teos sai lõpliku, ümber töötatud kuju alles esimese Nõukogude okupatsiooni ajal, järjejutuna hakkas aga ilmuma juba 1939. aastal ajakirjas Lasteleht pealkirja all „Lembitu poeg“ (kuni 1940). Vastavalt muutunud režiimile ja ideoloogiale kohendatud teoses näidatakse eesti ja vene hõimude ajaloolist sõprust võitluses saksa sissetungijatega. See motiiv pani aluse teose pikaajasele menule Nõukogude perioodil. Kuni 1986. aastani ilmus „Meelisest“ kuus kordustrukki hiigeltiraažides ja koolis loeti seda kohustusliku kirjandusena. Lembitu kujuteldava perekonna kõrval on autoritele inspiratsiooni pakkunud teistegi eesti muistsete hõimujuhtide järeltulijad: nt Anna Kohveri jutustuse „Ülo vanemavõitlus“ (1939) peategelaseks on vanema 15-aastane poeg Ülo, kes tahab tulevikus saada oma isa vääriliseks järglaseks.

Sageli kasutatud võte neis rahvsmütoloogilise sõjakujutuse liini jätkavates teostes on raamjutustus – lapsed kuulavad mõne vanema mehe pajatusi ammusest aegadest. Tuumjutustuses esitatakse lugu eestlaste vabadusvõitluse mõnest episoodist saksa rõhujate vastu. Sedalaadi tekstide tüüpiline esindaja on Enn Kahari „Toolse Hunt“ (1938), kus kaks suvel linnast maale sõitnud poisikest kuulavad vanaonu pajatust kunagi sealkandis elanud poisikesest, kes hukutas Toolse Hundi, õela, vägivaldse ja

maarahvast halastamatult orjastava saksa rüütli, kellel „olevat olnud tõesti hundi süda ja hundi kombed“ (Kahar 1938, 10). Selles loos torkavad silma mitmed paralleelid Bornhöhe „Tasujaga“ (vastuhakk rõhujatele kättemaksuks isikliku solvangu eest, kontrastsed tegelased, kangelase järkjärguline kasvamine vabadusvõitlejaks) ja kui eesti üldkirjanduses räägitakse nn jüriöö-tekstist ehk „Tasuja“ kõrval- ja järelkäijatest ning epigoonidest (Tamm 2008), siis leidub ka eesti laste- ja noortekirjanduses omajagu materjali, mis kuulub samasse voolusängi ja vääriks lähemat uurimist.

2.4.3. Lapse ohvrisurm Vabadussõjas

Muinasromantikast viljeleva ajaloolise jutustuse kõrval ilmus Teise maailmasõja eelses vabariigis ka rohkesti realistlikus laadis kirjutatud sõjajutte. Juba mainitud noorsooajakirjas Viiking on esil Vabadussõja teema, mille kohta ilmus ajakirja veergudel mitmeid jutte. Vabadussõda võib pidada teiseks ajalooliseks võtmesündmuseks 1930. aastate laste- ja noortekirjanduses. Viljaka ajakirjaniku, kirjaniku, kunsti- ja teatriloolase, Vabadussõja veterani Jaan Perti sulest ilmus Viikingis jutuke „Noored sangarid“ (1939). Napilt kahele lehele paigutatud, kuid nelja natuuritruu pildiga (kunstnik Heino Lehepuu) varustatud pala räägib kolme Tartu koolipoisi diversioonist Saksa vägede vastu 1918. aastal. Sakslaste ladudest Kaitseleidule varustuse näppamisele satub lõpuks peale vahisõdur ja „meie sangar jääb rohelisele murule verisena ning surnult maha...“ (Pert 1939, 46). Kuigi tegelaste hingeelu ja olustikuga ei ole tekstis vaeva nähtud, võib arvata, et jutuke on autobiograafiline. Siin näidatakse väga selgelt, kuidas lapsest/noorukist saab aktiivne ja kartmatu võitleja, kes oma maa ja rahva nimel on valmis riskima eluga – motiiv, mida leidub väga palju nõukogudeaegses laste- ja noortekirjanduses.

Teine autor, kes samuti noorteajakirjade veergudel aktiivselt sõjateemadel kirjutas ja ka mitmeid eraldi kaante vahel teoseid avaldas, on Eerik Laidsaar (kodanikunimega Johannes/Juhan Pillikse). Tema „Kompanii poeg: jutustus Vabadussõjast“ (1939) räägib 13-aastasest Aadist, kes Vabadussõjas ohverdab kangelastegu sooritades oma elu ja päästab sellega oma väeosa lüüasaamisest lahingus. Lugu on esitatud raamjutustusena 4,5-aastasele Andile ja tema perele võidupüha eelõhtul, kui nende tallu saabub mitme riigi sõjaordenitega pärjatud onu, ema vend Peeter, kes on parasjagu teel Aadi haule Võnnus. Jutuke on varustatud realistlike illustratsioonidega (kunstnik Axel Roosmann), millel on näha nii kaevikustseene, sõdureid püsside ja kuulipildujatega kui ka laipu. Nii sõjaeelses Eestis kui ka paguluses, kuhu autor Teise maailmasõja ajal siirdus, anti sellest välja mitmeid kordustrükke (1939, 1947, 1962). Teos paigutub 1930. aastate eesti kirjanduse nn Vabadussõja romaanide traditsiooni (vt Kõvamees 2008), milles positiivsete kangelaste varal kasvatatakse järeltulevas põlvkonnas patriotismi ja ennastsalgavust võitlusel isamaa vabaduse eest. Selle tekstikopruse tuntuim näide on Albert Kivi-

kase „Nimed marmortahvil“ (1936), mis kujunes juba ilmumise ajal üheks noorsoo lemmikteoseks ja mida loetakse koolitundides ka tänapäeval.

Üks realistlikus kujutuslaadis kirja pandud jutustus eristub suurel määral eelkirjeldatutest, sest pakub vägagi detailseid sissevaateid poisslapse mõtte- ja tundemaailma. See on Arnold Tuliku „Poiss maanteel“ (1939), mis kujutab 1905. aasta revolutsiooni aega, mille kutsus muu hulgas esile Venemaa lüüasaamine Vene-Jaapani sõjas (1904–1905). Vanemad kaotanud 11-aastane linnapoiss Toomas satub eksi-rännakutel kokku väga värvikate tegelastega, kes moodustavad läbilõike toonasest Eesti ühiskonnast. Loo lõpus näeb ta pealt mõisate põletamise aktsiooni ja vangistatakse, ootamatult välja ilmunud isal õnnestub laps päästa. Klassikalise teekonna-loona esitatud kangelase kujunemisromaanis on väga mitmeid aspekte, mis vajaksid põhjalikumat lahkamist, alates sellest, kuidas on kujutatud Eesti ajalugu ja sotsiaalseid pingeid eri klasside vahel, samuti rahvuslikke stereotüüpe kuni põnevus- ja krimilugude tüüpustriteni välja. Eraldi analüüsi vääriksid ka lapse hingeliste läbielamiste kujutamine ja realistlikud illustratsioonid (kunstnik Helmut Valtman). 1982. aastal anti teosest välja kordustrükk – oleks huvitav vaadata, kas selles on võrreldes esmatrükiga tehtud muudatusi.

2.5. Vaba maailma vaateveerult

Paguluses ilmunud teosed toovad vaadeldavasse tekstikorpusesse uusi alateemasid ja motiive. Arvuliselt ei olnud paguluses ajavahemikus 1945–1991 ilmunud laste- ja noorteraamatute arv suur, kuid temaatiliselt oli valik siiski küllalt mitmekesine, vaatamata sellele, et seda piiras vajadus hoida rahvuslikku järjepidevust, mis kujunes võõrkeelses ja kultuurilises keskkonnas eriti katsumusterohkeks just järeltuleva põlvkonna jaoks (vt Krusten 2008, 541). Üks osa paguluses ilmunud reaalelulistest proosateostest jätkab juba vabariigi ajal rohkesti viljeletud ajalooliste sõdade temaatikat. Sellegi fookus on kas muinasaja vabadusvõitlusel, mida käsitletakse rahvusmütoloogilises võtmes (Erik Laidsaar „Vanema võsu“, 1963; Johannes Kaup „Linnuseehitajad“, 1954), või Vabadussõjal (Ilme Ivand „Siilikuru“, 1961). Johannes Kaupi teos on huvipakkuv selle poolest, et ühendab endas kolm ajatasandit: muistse vabadusvõitluse, Vabadussõja ja Eesti Vabariigi aja. Autor jagab siin lugejatele rohkesti infot nii Eesti ajaloo kui ka looduse ja kultuuriloo kohta, mis on pagulaspublikut silmas pidades mõistetatav. Ilme Ivandi „Siilikurus“ jutustab isa lastele mh Paju lahingust, väejuht Kuperjanovi raskelt haavata saamisest ja oma Vabadusristi saamiseni viinud kangelasteost. Laste süütute mängude keskel mõjub see osa küll mõnevõrra ebaloomulikult, kuid on ilmselgelt teosesse lisatud selleks, et tutvustada pagulasnoortele Eesti ajalugu.

Ilme Ivandi on kirja pannud veel ühe realistlikus laadis teose, „Pargi“ (1967), mis haakub sõjatemaatikaga. Arvatavasti põhineb see tema lapsepõlvemälestustel. Ivandi

teos laiendab eesti lastekirjanduse sõjateemat väga olulise sõja jalust põgenemise motiiviga. Siin kujutatakse ka äremaid meeleolusid, mida rahvas 1940. aastate okupatsioonide ajal tundis.

Pagulaskirjanikud tõid eesti laste ja noorte sõjateemalisse kirjandusse ka põgenike kohanemiskeskuste kujutamise uuel asukohamaal. Täiskasvanud lugejale on neist aspektidest kirjutatud palju, ka lapsepõlvemälestusi, nagu kasvõi Elin Toona „Lotukata“ (1969), kuid nooremale publikule mitte eriti. Kirjanik, kes on oma väga mitmes teoses jäädvustanud sõjapõgeniku keerulist saatust ja pagulase elu eri etappides, on Helmi Mäelo. 1963. aastal ilmus temalt noortejutt „Võidukarika märgi all“, mille sündmustik ja peategelane on teataval määral perekonnaloalise taustaga (vt Krusten 2008, 546). Tegu on Stockholmis elava eesti poisi Andres Pärna „elulooga“, mille ta on kirja pannud gümnaasiumi lõpukevaldel. Sellest saab lugeda nii tema ähmaseid meenutusi lapsepõlvesuvedest sõjaeelsel Eestimaal, pildikesi paar aastat väldanud katsumusterohkest sõjapõgenikuelust koos emaga Saksamaal Geislingeni põgenikelaagris ja kohanemiskeskustest Rootsis, kus vanavanemad teda eestimeelseks kasvatavad.

Paguluses ilmunud teosed laiendasid eesti laste- ja noortekirjanduse sõjateema käsitlust ennekõike sõjapõgenike ja pagulaselu kujutamise suunal. Väga väikestele lastele sõjast ei kirjutatud, alg- ja põhikooliealiste jaoks oli oluline tutvustada kauged kodumaa ajalugu ja eluolu ning noortele kirjutati juba tõsisel aktuaalsetel poliitilistel teemadel. Palju oli omaeluloolist materjali. Tekste, mis oleksid käsitletud ohtlikku teekonda vabasse maailma kas meritsi või maitsi, mulle teadaolevalt ei ilmunud. Siin võib põhjusi olla mitu – autorite allasurutud ja veel läbi töötamata traumakogemusest kuni liiga sensitiivse materjalini nii autorite kui ka lugejate jaoks.

2.6. Punalippude all

Kõige militaristlikum periood eesti laste- ja noortekirjanduse ajaloos oli kahtlemata Nõukogude periood, sest siis ilmus rohkesti Teise maailmasõja (toona: Suure Isamaasõja) sündmustega seotud teoseid, kuid kujutati ka võitlust ühiskonnaelu teistes sfäärides, näiteks iganenuks peetud kodanlike arusaamade vastu, nõukogude meele- ja elulaadi juurutamise poolt. Sageli on need võitlused ja repressiivsed tegevused omavahel põimunud, mis tähendab seda, et kujutatakse heitlust nii välise vaenlase, fašistliku Saksamaa, kui ka nn sisemise vaenlase, Nõukogude käsitluses kodanlikuks nimetatud Eesti Vabariigi vastu. Viimane väljendub näiteks võitluses metsavendade ja jõukate talunike vastu, keda Nõukogude ajal nimetati kulakuteks. Sõjateema tähtsusest nõukogudeaegses ideologiseeritud eesti laste- ja noortekirjanduses annab tunnistust asjaolu, et ainsa, s.t olulise teema-märksõnana esineb see juba mainitud Andres Jaaksoo koostatud leksikonis „Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses?“ Üldiselt esitab leksikon autorite, kunstnike, lastekirjandusväljaannete ja

-institutsioonide lühikirjeid, kuid märksõna „sõjalis-patriootiline temaatika“ on eraldi mitmel leheküljel lahti kirjutatud. Vastavas artiklis antakse detailne ülevaade arvukatest sõjatekstidest. Sõja ajal tagalas ilmunud teosed, mis kohati levisid ka käsikirjalistena, on ükshaaval välja toodud, kuid sõja järel ilmunud teosed jagab koostaja kolme rühma:

- 1) teosed, mille tegevus toimub Eesti pinnal a) kaitselahingute ajal b) Saksa fašistliku okupatsiooni ajal või c) vabastamislahingute päevil; 2) teosed, mis kujutavad eestlaste saatust Nõukogude tagalas; 3) teosed, mis kujutavad üldse nõuk[ogude] inimeste (laste) elu Suure Isamaasõja päevil. (Jaaksoo 1987, 214.)

Kui lisada siia ka arvukad tõlketeosed vene keelest, milles kujutati lapsi/noori sõjas ja mis pidid muu hulgas pakkuma eesti autoritele eeskujul omamaiste nõukogulike teoste loomiseks, siis ilmus lastele ja noortele mõeldud sõjatekste Nõukogude perioodil väga palju. Uudisteoseid ilmus ka veel aastakümneid pärast sõja lõppu ja varem ilmunutest tehti pidevalt suuretiraažilisi kordustrukke.

Veel 1986. aastal ilmus Manivald Kesamaalt luulekogu „Võidu raamat“, mille kaantel „ilutsevad“ viisnurkadega pilotkad ja siseillustratsioonidel kujutatakse lahingu- ja kaevikustseene (illustreerinud Hugo Mitt). Hearütmilistes ja -riimilistes tekstides, mis on mõeldud esimesele kooliastmele, kirjutatakse läbi sõja mitmesugused vormid ja faasid. Kesamaa ongi eesti kirjanduses tuntud kui isiklikule kogemusele toetuv sõjaluule viljeleja, kuid lastele mõeldud sõjaluuletused rohkem kui 40 aastat pärast viimast sõda ja ajal, mil Eestis hakkasid juba tasapisi puhuma uutmise tuuled, mõjuvad siiski anakronistlikult.

Torkab silma, et Nõukogude perioodil lastele ja noortele kirjutatud teosed on täis jõhkrat vägivalda, verd, tapmist, sealhulgas ka laste tapmist jms, teismelised ja noored tormavad kõhklemata võitlusse, korraldavad diversiooniakte vaenlase vastu, luuravad, käsitsevad relvi, ühesõnaga osalevad aktiivselt militaarsetes aktsioonides, mitte ei ole sõjas passiivsed kannatajad ega mängi pelgalt sõjamänge, nagu paljudes eelmiste perioodide tekstides. Uue aspektina võib nimetada ka seda, et sõjatandriile ilmuvad tüdrukud, kes varasemalt olid jäänud pigem alahoidlikult koduseinte varju.

2.6.1. Jutustused vastuhakust Saksa okupatsioonivõimudele

Üsna mitu teost kujutab elu Saksa okupatsiooni all 1940. aastate alguses. Eno Raua jutustus „Tuli pimendatud linnas“ (1967, 3. trükk 1984) saavutas 1970. aastal NSVLi ülesel lastekirjanduse võistlusel I preemia. Selles loos kujutatakse umbes 16–17-aastaste noorukite vaikset vastuhakku okupatsioonivõimule ühes Eesti väikelinnas. Muu hulgas häbimärgistatakse Saksa võimude teenistuses olevat nuhki, kes kogus infot nõukogudemeelsete perekondade kohta, ja Eesti Omavalitsuse juhti Hjalmar Mäed

tema koolivisiidi ajal. Koolikaaslaste hulgas levitatakse infot Punaarmee edasilükkumisest, mida õnnestus saada tänu omavalmistatud detektorvastuvõtjale, ja süüdatakse lähedalasuvates varemtes 1943. aastal jüriöö mälestustuli, mis sümboliseerib poiste jaoks jätkuvat võitlust saksa rõhujate vastu.

Ka Marie Rebase (kodanikunimega Leisi) lastejutu „Maret“ (1965) 11-aastane nimi-tegelane osutab oma igapäevast väikest vastupanu Saksa okupatsioonivõimudele. Tema korraldab vahetuskaupa Saksa sõjaväelaste ja maal elava talurahva vahel. Kuid Maret võtab ette ka suuremaid „aktsioone“, näiteks näppab sõjaväelaste sööklagarde-roobist revolvri ja padruneid, et toimetada need edasi Nõukogude partisanidele, loobib kiviga puruks kunagise saksa mõisaproua akna ja „ostab“ põgenevate sakslaste käest tanki, et kaitsta sellega oma kodulinna.

Vastuhakku Saksa okupatsioonijõududele kujutati aga ka tunduvalt värvikamates toonides. Iseloomulikuks näiteks on siin Holger Puki kümnest jutustusest koosnev kogumik „Seitseist vaprat“ (1958, 2. trükk 1975), mis, nagu pealkirigi viitab, jutustab seitsmeteistkümnest vaprast eesti poisist ja tüdrukust, kes sooritavad kangelastegusid, s.t diversiooniakte Saksa vägede vastu. Mõned lood lõpevad õnnelikult, teised mitte, sest noor lastakse põgenemisel maha. Eessõnas ütleb autor, et on need lood kogunud 1955. ja 1956. aastal mööda vabariiki ringi sõites ja neid oleks jutustada palju rohkem ehk tegemist on tõestisündinud lugudega, millele tema on vaid terakene fantaasiat lisanud. Ta tunnistab ka, et talle on eeskujuks olnud Nõukogude lastekirjanduse laps-kangelased, mis viib mõttele, et edaspidi võiks vastavaid tekste omavahel võrrelda ja uurida, kuivõrd on eesti autorid järginud nõukogude propagandistlike kangelaslugude malle, kuivõrd toetunud kohalikule (võib-olla isegi dokumentaalselt tõestatavale) materjalile.

2.6.2. Lapsed ja noored sõjatandril ja Nõukogude tagalas

Nõukogude perioodi sõjateemalise laste- ja noortekirjandusse kuuluvad ka dokumentaalsel materjalil põhinevad teosed reaalistest isikutest, kelle vaprus sõjatandril stiliseeriti hilisemal ajal heroiliseks kangelasteoks Nõukogude kodumaa kaitsmisel ja seati eeskujuks järeltulevatele põlvedele. Näide sellisest teosest on Tõnis Lehtmetša „Pakane“ (1967), mis räägib 1965. aastal postuumselt NSVLi kangelaseks kuulutatud luurajast Leen Kullmannist, kelle elu ja tegevuse ametlik versioon lükati hilisemal ajal arhiividokumentidele toetudes siiski ümber (vt Reinart 2020, 47–51). Otse lahinguväljale lennutab noored mehed ka Robert Vaidlo teostes „Teed viivad alati kuhugi“ (1975) ja „Suurtükiväelane Peeter Poligon pajatab“ (1958, 3. trükk 1980). Viimane teos viib lugeja sõna otseses mõttes sõtta ja kaasa sammuma Punaarmee Eesti laskurkorpusega, milles teenis ka autor ise.

Täiesti uus sõjateema aspekt, mis 1950. aastatel nõukogude eesti laste- ja noortekirjandusse tuleb, on (eesti) laste käekäik Nõukogude tagalas. Diloogias „Karmil kevadel“ (1957) ja „Pea püsti, poisid!“ (1961), mis toetub autori elulooseikadele (Kalda 1991, 179), ja ilmus tema poolt ümber töötatuna ühiste kaante vahel pealkirja all „Kodutute kodu“ (1985), vaatleb Vladimir Beekman sõja ajal orvuks jäänud ja lastekodusse paigutatud laste saatust. Nagu sellistele suletud lasteasutustest rääkivatele nn internaadilugudele iseloomulik, kujutatakse siingi tervet galeriid inimtüüpe oma vigade ja voo- rustega, ent loo tegelaste ühisjooneks on võitlus pideva näljatundega, ülimalt traumaatilised minevikukogemused, lähedaste kaotus ja teadmatus tuleviku ees. Teos väärrib põhjalikumalt käsitlust, et uurida selles kujutatud arvukaid traumaatilisi kogemusi, mis sõda lastele põhjustab.

2.6.3. Lood võitlusest metsavendade vastu

Omaette haru nõukogude eesti laste- ja noortekirjanduses moodustavad teosed, mis kujutavad seda, kuidas nõukogude ideoloogiaga indoktrineeritud pioneerid või kommunistlikud noored aitavad pärast Teist maailmasõda paljastada ja tabada metsavendi, kes võitlesid Nõukogude okupatsioonivõimude vastu. Iseloomulik näide on siin Heino Väli jutustus „Rajad soos“ (1962), jutustus sellest, kuidas pioneerid leiavad laagri- rännaku käigus soosaarelt metsavendade jäljed ja aitavad nad lõpuks julgeolekumeestel tabada. Tüüpiliselt nõukogude ideoloogiale näidatakse siin metsavendi julmade jõhkarditena, kes ei kohku tagasi isegi laste tulistamise ees. Selliseid metsavendade- vastase võitluse teemalisi teoseid ilmus teisigi (vt Lepp 2012), mis näitab, et Nõukogude kord nägi kurja vaeva Eesti vabaduse eest võitlejate mahasurumisega, nii et pidi lausa lastekirjanduses vastavat propagandat tegema.

2.7. Laulva revolutsiooni helide saatel

1990. aastatel, kui Eesti oli taastanud ajaloolise järjepidevuse ja riikliku iseseis- vuse, taandus sõjateema pikaks ajaks algupärasest lastekirjandusest, sest esile kerki- sid hoopis teised, eksistentsiaalsed mured (vt Mattheus 2014, 13–17). Siirdeühiskonna probleemid mõjutasid nii kirjanduse väljaandmist, teemasid kui ka kujutamistehnikaid. Rasketel aegadel ei soovitud rasketel (mineviku)teemadel kirjutada, pilk pöörati pigem lähiminekiku ja kaasaja poole, domineeris fantastilis-allegooriline kujutamislaid ja võidukäiku jätkas juba 1960. aastatest populaarsust kogunud kunstmuinasjutt, mille peamiseks sihtrühmaks on eel- ja algkooliealised lapsed. Neile on teadupoolest kõige keerulisem kirjutada elu karmidel teemadel, kaasa arvatud sõjast. Süngete mineviku- teemade vältimine 1990. aastatel on mõisteta, sest vabadus Nõukogude okupatsioo- nist oli kätte võidetud ilma verevalamiseta, laulva revolutsiooni teel. Samuti oli viimane verine sõda jäänud kaugesse minevikku. Samal ajal ärgitas minevikku vaatama arhiiv-

vide avamine, võimalus rääkida minevikust tsensuuri ja piiranguid kartmata, aga ka ligipääs pagulaskirjandusele ja kokkupuude sõjaseelse vabariigi kirjandusega, millest hakati 1990. aastatel hoogsalt valmistama kordustrukke. Nõnda tutvuti hoopis teistsuguste ajalookäsitlustega, kui seda oli nõukogude narratiiv, ja dissonantsi, mida sellised paralleelsed käsitlused inimestes tekitasid, ei saa alahinnata. Oli vaja aega, et kohaneda uue olukorraga, heita kõrvale valelik nõukogude propaganda ja leida uuesti üles oma viis rääkimaks Eesti ajaloo pöördepunktidest.

1990. aastate eesti lastekirjanduses puudutatakse sõjateemat vähe, elavnemist selles vallas on märgata uuel aastatuhandel. Laias laastus käsitletakse sõda iseseisvuse taastamisele järgnenud aastakümnete lastekirjanduses kaht liiki tekstides: rahvusmütoloogilistes ajalooainelistes jutustustes ja lapsepõlvemälestustes. Ajaloolistes jutustustes tuleb sõda esile valitud ainekute tõttu, mis on tuttav juba varasematest aegadest (muistne vabadusvõitlus, Jüriöö ülestõus) ja mälestusteostes seetõttu, et autori lapsepõlv on langenud sõja- ja/või okupatsiooniaega.

2.7.1. Lembitu-ainestiku ja jüriöö-teksti jätkuv populaarsus

Ajalooainelistest teostest väärivad märkimist kaks Jaak Sarapuu kuueosalisse raamatusarja „Uru kummalised seiklused muistses Eestis“ kuuluvat jutustust, milles käsitletakse Eesti rahva ajaloolisi võitlusi võõrvallutajate vastu. Ajaloohuvilise tänapäeva poisi Uru seikluste kirjapanemist alustas Sarapuu juba 1980. aastatel ja nende eesmärk oli lastele tutvustada Eesti ajaloo kaugemaid ajajärke, täiendada nende ajaloolaseid teadmisi. 1990. aastatel ilmusid „Lembitu salakuulaja. Jutustus 13. sajandist“ (1995) sarja 5. osana ja „Ohtlik rada. Jutustus 14. sajandist“ (1998) sarja 6. osana. Mõlemad lisavad uudseid motiive juba tuntud ainekukku. Muistsest vabadusvõitlusest pajatavasse tekstikorpusesse, kust leiame eest levinud motiivi eesti hõimuvanemate poegade ja tütarde röövimisest Saksa ristirüütlite poolt ja nende viimisest Riiga sunnitööle, lisab Sarapuu tänapäeva lapse ja aktiivse noore neiu, Lembitu vennatütre Virve, kes osutubki teose pealkirjas mainitud Lembitu salakuulajaks. Sarja 6. osas põimib Sarapuu omavahel viikingiteema ja jüriöö-teksti, mis on samuti senist traditsiooni arvestades uus suundumus. Teostes on olulisel kohal ka võitlusstseenid, luuretegevus, samuti omaaegse sõjavarustuse ja -strateegiate kirjeldused.

21. sajandil lisandusid rahvusmütoloogiliste ajalooliste jutustuste hulka veel mõned, kuid üldiselt ei tunne autorid selle žanri vastu praegusel ajal suurt huvi. Uuemad tekstid erinevad varasemates selle poolest, et sõjakujutus ei mängi neis erilist rolli ja jääb teiste temade varju. Lehte Hainsalu jutustus „Lemmiko, vanema poeg“ (2005) paigutub Lembitu-lugude voolusängi ja Epp Petrone jutustus „Riks ja neli kuningat“ (2022) jätkab jüriöö-teksti traditsiooni eesti lastekirjanduses, kasutades nagu Sarapuugi ajarännu võtet.

2.7.2. Lapsepõlvemälestused sõja- ja okupatsioonide ajast

Uuema eesti lastekirjanduse kõige olulisemaks panuseks sõjateema käsitlemisel võib pidada rohkem või vähem stiliseeritud lapsepõlvemälestusi, mida on alates 1990. aastatest ilmunud mitmeid. Siiski saab nimetada vaid paari teost, mis keskenduvad läbivalt sõja-aastate lapsepõlvele, enamik teeb sõjast ja sellega kaasnevast juttu vaid lühidalt, üksikutes episoodides. Võrreldes muu läänemaailmaga, kus holokausti (vt Bosmajian 2002; Kokkola 2003; Rothberg 2009), sõja- (vt Lathey 2014), küüditamise- ja pagulusteemaline laste- ja noortekirjandus, samuti selle uurimine viimastel kümnenditel lausa vohab, on Eestis need ilmingud hilised ja hillitsetud. Võib ennustada, et seoses julgeolekualase ebakindluse jätkumisega meie piirkonnas saavad need siiski uut hoogu juurde.

Kõige rohkem leiavad mälestusteostes kajastamist okupatsioonidega seotud sündmused Teise maailmasõja ajal, kuid 20. sajandi esimesest poolest, näiteks Eesti Vabariigi sõjast ei räägita üldse (vt ka Kumberg 2014, 77). Põhjus võib peituda selles, et ajaks, mil sai jälle vabalt, ausalt ja tsensuuri takistusteta minevikust rääkida, olid paljud toonaste sündmuste tunnistajad meie hulgast juba lahkunud või juba väga vanad. Ent sõjast või mõnest muust võtmetähtsusega ajaloosündmusest ei pea kirjutama ainult pealtnägijad, neid võib käsitleda ka arhiiviallikatele, päevikutele, kirjadele ja teistele egodokumentidele toetudes. Tänapäeva eesti lastekirjandus on tugevalt eel- ja algkooli lapse poole kaldu, kuid sellele vanuserühmale on vägivallast, kannatustest jm sõjaga seotud teemadest kõige keerulisem kirjutada. Oma osa võib siin mängida ka autorite sooline jaotus – sõda on (olnud) ennekõike meesautorite huviorbiidis, naised, kes moodustavad tänapäeva lastekirjanike valdava enamuse, ei ole ei päriseluse ega kirjanduses lahinguväljale tükkinud. Ka lapsepõlvemälestusi, mis kujutavad sõja-aastaid, on rohkem ilmunud meeste sulest.

Oskar Tanneri (kodanikunimega Lembit Rattuse) jutukogusse „Poisid“ (1994), kus kaks esimest peatükki on pealkirjastatud vastavalt „Sõda“ ja „Pärast sõda“, on koondatud lühikesi mäluilte okupatsiooniaastate lapsepõlvest. Laps ei saa päris hästi aru, mis see sõda on, „[a]ga ta oli, temast räägiti iga päev“ (Tanner 1994, 7). Sõda tähendas poisi jaoks toidutšেকে ja ühtemoodi riides mehi, püssi ja pomme, õhuhäireid ja varjendit, samuti surma. Loetelu sõjaga paratamatult kaasas käivatest koledustest esitatakse napisõnaliselt, paari lausega, ühessegi neist põhjalikumalt süüvimata. Kuid on ka pikemaid jutte, mis räägivad elust sõja- ja okupatsiooniajal. Tanneri tekstid on kirja pandud 1980. aastate teises pooles ja neis on tunda NSVLis uutmise ja avalikustamise poliitika kaasnenud vabadust rääkida asjadest nii, nagu need olid, kuigi mõnel juhul jääb sündmuse ajalooline taust siiski selgusetuks või mainitakse võtmetähtsusega ajaloosündmust vaid möödaminnes. Kas on siin tegu enesetsensuuriga, mida Nõukogude süsteemis karjääri teinud isik oma mäluiltildele rakendas? Jutustamisega lapse vaate-

punkist, kes tema ümber toimuvast päris täpselt aru ei saa, valis autor võimaluse jätta sõda/okupatsioonid ja nendega kaasnenud õudused emotsionaalselt mõjuvalt lahti rääkimata, neile vaid vihjates. Siin võib rääkida nn vaikuse narratiivist (vt Patterson 2015; Pettitt 2014), mis tähendab, et sõjaga kaasnev jõhkruks, julmus ja vägivald jääb välja ütlemata, vaikusesse, lünka. Põhjuseid, miks sellest ei räägita, on kahtlemata mitmeid. See on üks strateegiaid, mille abil saab lapslugejat säästa sõjakoleduste eest, kuid teiselt poolt võib see jätta ka mulje, et tegu ei olnudki nii kohutavate üleelamis- tega. Siit edasi on juba väike samm ajaloolise tõe varjamiseni.

Sarnast vaikuse narratiivi ehk valusa tõe lahti kirjutamata jätmist leidub ka teistes mälestusteostes, mõnes veidi rohkem, teises vähem. Kadri Hinrikuse teostes „Kui emad olid väikesed“ (2009) ja „Miia ja Friida“ (2008), mis põhinevad tema (vana)vanemate ja teiste lähisugulaste mälestustel, jälgitakse nelja tüdruku kasvamist okupatsiooniaastatel. Sõda tuleb rohkem esile esimesena mainitud loos, kus siiski ei mõju ükski sõjaga kaasas käivatest koledustest ei loo kangelastele ega ka teose lugejatele muserdavalt või ängistavalt. Võib arvata, et autor ei olegi tahtnud maalida okupatsiooniaastatest üdini musta ja sünet pilt, vaid hoopis näidata, et lapsepõlv ja noorus on inimese elu ilusaim aeg, vaatamata sellele, milline on ühiskonnakord, milles elati. Kuid ka keeleli- sed vahendid, mis autor loo edasiandmiseks on valinud – minevikuvorm, umbisikuline tegumood, lühikesed napid laused vähese emotsioonisõnavaraga – ei võimalda tüdru- kute läbielamistega samastuda. Eks kellegi teise mälestuste kirjapanemine ongi keeruline, sest puudub vahetu kogemus.

Kui Hinrikuse teostes jääb psühholoogilisest sügavusest vajaka, siis Helle Laasi „Ajarefrään“ (1990), mis jälgib väikese Malle hirme ja meeledet 1940. aastate ärevate sündmuste ajal, on täiesti teistsuguse stiiliga ja emotsionaalselt raputav teos, mis toob hästi esile probleemid, mis ilmnevad ajaloolise tõe, isikliku mälu ja seda paratamatult vorminud ühiskondliku propaganda kokkupuutel. 4-aastase Malle, autori *alter ego* isa tapmine metsavendade poolt 1946. aastal, mida laps ja ta ema pealt nägid, jääb „verise ajarefräänina“ minajutustajat saatma kogu eluks.

2.8. Sõda 21. sajandi lastekirjanduses

21. sajandil lisandus sõda ja okupatioone kajastavate lapsepõlvemälestuste hulka Ülo Vooglaiu „Vanaisa“ (2011). Rikkalikku etnograafilist materjali pakkuv teoses on oskuslikult põimitud kokku poisikese mehistumise lugu, lugu lapselapse ja vanaisa elukestvast kiindumussuhtest, sissevaade Eesti ajalukku, aga ka aimekirjandusele ise- loomulikud selgitused vanade eestlaste traditsioonidest ja käsitööoskustest. Juhani Püttsepa emotsionaalselt kaasahaarav jutustus „On kuu kui kuldne laev“ (2020) keskendub ühele konkreetsele sündmusele, ohtlikule paadipõgenike teekonnale üle vee, mille võtsid ette Eesti perekonnad punaterrori eest põgeneses 1944. aasta sügisel.

Põhiosa loost võtavad enda alla teekonna kirjeldused, kust ei puudu tormine ilm, merehaigus, sõiduvahendite tehnilised probleemid ja punaviisnurkadega pommituslennuk, mis ühe põgenikelaeva uputab. Seoses raskete minevikuteemade käsitlemisega lastekirjanduses väärivad mainimist ka teostele lisatud illustratsioonid. Püttsepa teoses on need sama peenetundelised kui tekst ise (illustreerinud Gundega Muzikante): üldjoontes pastelsed, kujutavad peamiselt lapsi või esemeid, millega nad mängivad või mida nad merel olles märkavad. Ainult neis peatükkides, mis räägivad ohtudest merel, on kasutatud tumedamaid halle ja pruune toone nii teksti taustana kui ka illustratsioonidel, kus visuaalselt on kujutatud inimeste hirmunud ja murelikke nägusid, sõjalennukit, allveelaeva.

Sõja kujutamine lasteraamatu illustratsioonidel on mahukas teema, mis väärib omaette uurimist. Kaks Eesti päritolu Rootsi illustraatori Ilon Wiklandi mälestustel põhinevat raamatut moodustavad siin täiesti omaette fenomeni. Need on „Pikk-pikk teekond“ (eesti k 1996, tekst: Rose Langecrantz) ja „Minu vanaema majas“ (eesti k 2006, tekst: Barbro Lindgren), mis jutustavad nii pildi kui teksti abil elust okupeeritud Eestis, sõjast, küüditamist ja pagulusse siirdumist lapse silmade läbi.

Kunstmuinasjutt on alates 1960. aastatest on eesti lastekirjanduses võidukäiku teinud, ja üks 21. sajandil ilmunud teos sellest žanrist puudutab ka sõjateemat. Aino Periviku „Draakonid võõrsil“ (2002, illustreerinud Piret Raud) on mõistujutt võõraste riiki saabunud pagulastest, kelleks on draakonid. Teos räägib raskustest, mis neil kohane misega uues ühiskonnas kaasnevad (nt dokumentide vormistamine, tutvumine asukohamaa komberuumi, asjaajamiskorra ja elu-oluga, vastuvõtva ühiskonna eelarvamused jms), vajadusest kaasatoodud käitumistavasid tugevamalt ohjeldada (nt tulepurskamise bensiinijaamas) kuni poolehoiu võitmiseni uuel kodumaal (tulekahjude kustutamine, ammuse needuse seljatamine, populaarse rahvapeo korraldamine). See on õpetlik lugu, mis on taas muutunud aktuaalseks, sest Eestisse on saabunud terve hulk Ukraina ja ka teiste maade põgenikke, kellega harjumine on tõsine väljakutse vastuvõtjatele, s.t Eesti ühiskonnale, aga ka tulijatele endile.

Kaks kõige värskemad sõjateemalist teost on otseselt seotud Venemaa täiemahulise sõjalise sissetungiga Ukrainasse 2022. aastal. Mõlemad ilmusid 2023. aastal, üks on mõeldud väikelastele, teine noortele. Eesti autor Indrek Koff on koos ukraina illustraatori Oksana Drachkovskaga avaldanud nabi tekstiga pildiraamatu „Kes võidab? / Xro переможе?“. Lisaks kahele eri rahvusest autorile on see ka kakskeelne, kusjuures erikeelsed tekstid on teineteise suhtes pööratud asendis (tirelkoites) – ühes otsas on eestikeelne tekst ja teises otsas sama tekst ukraina keeles (tõlkija Katja Novak). Tekst on esitatud jõuliste lühilauseetega, mis on paigutatud luuletuse kujuliselt, nii et instinktiivselt tekib soov lugeda seda rütmistatult, kuigi riimid ja ka korrastatud rütm siin puuduvad. Teose pildikeel, kus domineerivad tumedad toonid – hall, must, pruun ja

militaarroheline – ning suurelt ja massiivselt on kujutatud sõjalennukeid, sõdurisaa-
paid, põlevaid maju, katki rebitud perekonnafotosid ja palju muud, toetab sõnalist
poolt väga efektselt ja mõjub eesti traditsioonis väikelaste puhul ootamatult, et mitte
öelda hirmutavalt. Illustratsioonid on mõlemal pool samad, välja arvatud loo lõpus ehk
keskmisel lehel, kus tekstid omavahel kokku saavad. Ukrainakeelsel leheküljel pöördu-
takse lugejate poole justkui sõnumiga, et nende ees seisab väga suur, lausa mäekõr-
gune katsumus, aga tasub uskuda õnnelikku lõppu, eestikeelse lehe illustratsioon
väljendab üldist lootust sõja lõppemisse. Huvitav tirelköite lahendus pakub seega
teose visuaalsele poolele põnevaid tõlgendusperspektiive, mille kunstnik on oskusli-
kult ära kasutanud.

Ka Marek Liinevi noorteromaan „Raske on olla inimene“ on seotud teiste kunsti-
dega, täpsemalt filmide ja arvutimängudega, sest nende mõjud on teoses selgelt tunda.
370-leheküljeline romaan kujutab ühe perekonna paari päeva pikkust põgenemistee-
konda läbi sõjakeerise, kui agressiivse naaberriigi väed tungivad Eestisse. Virtuaal- ja
filmimaailma ohtra ebarealistliku vägivallakujutuse eeskujuks seadnud lugu ei veena
ega suuda lugejat kangelasele kaasa elama panna. Distantis kujutatava suhtes püsib
sarnaselt arvutimängu omale, vägivald ei mõju realistlikult, ei puuduta. Isegi kui teose
žanrimääratlus oleks öudusulme, võiks lugu ja kangelase areng olla koherentne ja usu-
tav, kuid nii see paraku pole.

3. Kokkuvõtteks

Eelnevad arutlused näitasid, et sõjateema on eesti laste- ja noorekirjanduses mär-
kimisväärselt esindatud ja sellel on väga palju väljendusvõimalusi. Enamasti on sõja-
kirjandus esile kerkinud seoses pöördeliste ühiskondlike sündmustega (revolutsioonid,
sõjad, okupatsioonid) ning see kannab endas siis ka vastava aja suundumusi ja ideo-
loogilisi märke. Kuid leidub ka aineklikku, valdavalt rahvusmütoloogilist ja -romantilist,
mis on kirjanduses püsinud juba enam-vähem selle algusaegadest peale ja on jätkuvalt
aktuaalne (muistne vabadusvõitlus ja Lembitu-liin, jüriöö-tekst). Sõjatemaatikat on
rohkem viljeldud perioodidel, mil on olnud oluline tugevdada rahva kokkukuuluvus-
tunnet (Teise maailmasõja eelne Eesti Vabariik) või õigustada režiimivahetust ja uut
ideoloogiat (Nõukogude Eesti). Neil perioodidel ilmunud tekstid torkavad silma tugeva
võitlusliku või võitluslik-propagandistliku hoiaku, jõuliste ja/või ideologiseeritud
karakterite, teravate vastasseisude, vägivalda ja surma realistliku kujutamise poolest.
Levinud motiivid, mida sellistes tekstides leidub, on kangelase teekond läbi vaimsete/
ideoloogiliste, emotsionaalsete ja füüsiliste jõukatsumiste, ülekohus ja kättemaks,
lapse/nooruki ohvrisurm. Viimasel paarikümnel aastal vabas ühiskonnas ilmunud sõja-
tekstid on valdavalt mälestusliku koega lapsepõlvepildid ammu toimunud sõjast või
okupatsiooniaegadest, millest räägitakse siiski enamasti väljajättiliselt, looritatult,

läbi vaikuse narratiivi. Kummatigi ei ole enamikus neis teostes esiplaanil sõja mõju lastele ja noortele, sõja põhjustatud kannatused ja üleelamised, traumad, lein jms. Siin on veel arenguruumi võrreldes muu maailma sarnaste teostega, kus viimastel kümnenditel on laste sõjakirjanduses olnud domineeriv just nn trauma-liin.

Valdav osa eesti laste- ja noortekirjanduse sõjatekste on reaalelulised, inimtegelaste ja tegelikkuses aset leidnud või potentsiaalselt aset leida võinud olukordadega, vaid mõnel üksikul juhul pakutakse loomaallegooriaid. Tekstide ainekust, laadist ja žanrist sõltub paljuski ka loo esitamise viis. Ajaloolise ainekuga seiklusjuttudes leidub enim kõiketeadva jutustaja vaatepunkti, isegi krooniku-stiili matkimist (Robert), harv ei ole raamjutustuse kasutamine (Kahar, Laidsaar, Pukk, Püttsepp). Mälestusteostes on valdav minavorm (Laas, Vooglaid), kuigi leidub ka erandeid (nt Hinrikus, Püttsepp). Noortejuttudes võib oma sõja- või okupatsioonija läbielamistest rääkida ka noor ise, kasutades päevikulaadset (Mäelo, Raud) ja/või vestelist stiili (Vaidlo). Valdavalt kirjutavad sõjast mehed, naiste häält on kuulda mälestusteostes, kunstmuinasjuttudes, vähesel määral rahvusmütoloogilistes ajaloojuttudes. Enamikul teostel on autobiograafiline taust ehk kirjutajad on ise sõjas osalenud ja/või okupatsioonivõimu all elanud. See toob kaasa olukorra, kus esiplaanil on meestegelasid ja sündmustikku iseloomustab seikluslikkus, jõulised vastasseisud ja aktiivne tegutsemine. Tüdrukud ja neiud tulid eesti laste ja noorte sõjakirjanduse Nõukogude ajal (Rebane, Lehtmets) ja viimaste aastakümnete naisemantsipatsiooni arvestades (vrd Hinrikus, Püttsepp) võib eeldada, et neid leiab sealt edaspidigi. Sõjateemalised tekstid eesti laste- ja noortekirjanduses järgivad peamiselt kasvatuslikke eesmärgi (mehistumislood, lood koostööst, Eesti ajaloo tutvustused paguluses, traagiliste aegade meenutamine tänapäeva mälestusteostes), kuid teatud perioodidel on olnud rohkem esiplaanil poliitilised (Eesti Vabariigi aeg, pagulasaeg) ja ideoloogilised eesmärgid (Nõukogude Eesti). Nõukoguliku ideoloogia levitamine oli toonase aja sõjatekstides süsteemi poolt eesti autoritele peale surutud kohustus, mitte ilmtingimata nende vaba valik, kuigi kõigi kohta seda muidugi väita ei julge. Nii et sarnaselt üldkirjandusega võib ka laste- ja noortekirjanduse puhul Jaan Unduskile (2000, 105) toetudes väita, et „mitte iial ei ole eestlased sõtta läinud idee eest“, sest ei ole olnud sellist üllast ideed, mis väärinuks nii madalat ja väheviljakat tegevust kui sõjapidamine. Eestlased on sõdinud ainult oma maa eest, väidab ta ja seda kinnitab ka siinne uurimus.

Kuigi väikelastele on nii ealisest kui ka kasvatuslikust seisukohast lähtudes sõjast kõige keerulisem ja problemaatilisem kirjutada, leidub vastavaisulist kirjandust neilegi (pildiraamatud, sõjamängudest rääkivad raamatud). Tänapäeval ongi järjest rohkem esile kerkinud pildiraamatud, kus teksti vähe või üldse mitte. Viimaseid nimetatakse ka sõnadeta või vaikseteks raamatuteks, mille hiljutised näited pakuvad samuti viise rääkimaks hirmust, valust, kaotusest, surmast, teadmatuses, aga ka vaprust ja lootus-

sest, mis käivad sõjaga sageli kaasas (vt nt Kertu Sillaste „Appi!“ (2021) ja „Ma ei karda“ (2022)).

Allikad

Arwelius, Friedrich Gustav. 1782. *Üks Kaunis Jutto ja Öppetusse-Ramat*. Tallinn: Lindwors.

Assmann, Aleida. 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajalooliitika*. Tlk Mari Tarvas. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Assmann, Jan. 2012. „Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet.“ – *Akadeemia* 24 (10): 1775–1786.

Beekman, Vladimir. 1985. *Kodutute kodu*. Tallinn: Eesti Raamat.

Benner, Julia. 2015. *Federkrieg. Kinder- und Jugendliteratur gegen den Nationalsozialismus 1933–1945*. Göttinger Studien zur Generationsforschung. Veröffentlichungen des DFG-Graduiertenkollegs „Generationengeschichte“ 18. Göttingen: Wallstein.

Berg, Karl Ernst von. 1811. *Uus ABD ja Luggemisse-Ramat*. Perno: Marquardt.

Bergmann, Jaan. 1901. *J. Bergmanni laulud*. Jurjev: M. Varesi rmtkpl.

———. 1957. *Koidutäht ja teisi luuletusi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1987. *Taara pidud selja taga. Valimik lasteluulet*. Tallinn: Eesti Raamat.

Bosmajian, Hamida. 2002. *Sparing the Child. Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust*. New York; London: Routledge.

Budgen, David. 2018. *British children's literature and the First World War: representations since 1914*. London: Bloomsbury.

Einer, Karl Sulev. 1935. *Raudkaarnad: jutustis XIII sajandist*. Looduse lasteraamat 20. Tartu: Loodus.

Encyclopedia.com. „War in Children's Literature. Children's Literature Review.“ – *Encyclopedia.com*. <https://www.encyclopedia.com/children/academic-and-educational-journals/war-childrens-literature>. Vaadatud: 18. märts 2024.

Fox, Carol ja Peter Hunt. 2004. „War.“ – *International companion encyclopedia of children's literature* 2, toimetanud Peter Hunt, 499–505. London; New York: Routledge.

Galway, Elizabeth A. 2022. *The Figure of the Child in WWI American, British, and Canadian Children's Literature: Farmer, Tailor, Soldier, Spy*. New York: Routledge.

Gori. 1919. *Sõdur Sass. Lastelugu*. Tallinn: T. Mutsu kirjastus.

Hasselbatt, Cornelius. 2007. „1905. aasta eesti romaanis.“ – *Keel ja Kirjandus* 50 (11): 864–877.

Jaaksoo, Andres. 1987. *Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses*. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 1997. *Kuule, kutsik, kuhu lähed? Eesti lastekirjanduse antoloogia*, II köide. Tallinn: Steamark.

Jakobson, Carl Robert. 1875. *Kooli lugemise raamat*. Tõine jagu. 46 pildiga. Tartu: Laakmann.

Järv, Ants. 1989. *Eesti lastekirjandus. Kujunemine ja areng kuni a 1917*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Hainsalu, Lehte. 2005. *Lemmiko, vanema poeg. Üks lugu muinasaja lõpult*. Tallinn: Maalehe Raamat.

- Hindrey, Karl August. 1920. *Loomade mäss*. Odamehe Lasteraamat VII. Tartu: Odamees.
- Hinrikus, Kadri. 2008. *Miia ja Friida*. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus.
- . 2009. *Kui emad olid väikesed*. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus.
- Ivand, Ilme. 1961. *Siilikuru*. Noorsoo-väljaanne nr 3. New York: Eesti Koolitoimkond USAs.
- . 1967. *Pargi*. Toronto Eesti Seltsi täienduskooli komitee väljaanne nr 3. Toronto: Orto.
- Kahar, Enn. 1938. *Toolse hunt*. Targad tähed 8. Tartu: Loodus.
- Kalda, Maie, toim. 1991. *Eesti kirjanduse ajalugu*, V köide, 2. raamat. *Kirjandus Eestis 1950–1980-ndail aastail*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaljundi, Linda. 2013. „Väljatung kui väljakutse. Eesti viikingiroomaanid ja mälupoliitika 1930. aastatel.“ – *Keel ja Kirjandus* 56 (8–9): 623–644.
- Kaup, Johannes. 1954. *Linnuseehitajad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kepp, Õne. 2015. „Eesti sõjalaul algusest Esimese ilmasõjani.“ – *Looming* 10: 1474–1481.
- Kesamaa, Manivald. 1986. *Võidu raamat*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kivikas, Albert. 1936. *Nimed marmortahvil*. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- Koff, Indrek. 2023. *Xmo переможе? = Kes võidab?* Illustreerinud Oksana Drachkovska. Tallinn: Härra Tee ja proua Kohvi.
- Kohver, Anna. 1939. *Ülo vanemavõitlus*. Looduse kuldraamat 91. Tartu: Loodus.
- Kokkola, Lydia. 2003. *Representing the Holocaust in Children's Literature*. New York: Routledge.
- Krull, Hasso. 1996. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund.
- Krusten, Reet. 2008. „Lastekirjandus.“ – *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Collegium litterarum 9, toimetanud Piret Kruuspere, 537–554. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Krusten, Reet, Krista Kumberg, Mare Mürsepp, Mari Niitra, Hille Ojala, Jaanika Palm, Malle Reidolv ja Ave Tarrend. 2006. *Lastekirjanduse sõnastik*. Toimetanud Jaanika Palm ja Ülle Väljataga. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus.
- Kumberg, Krista. 2014. „Ajalugu ja lapseõlvemälestused.“ – Krista Kumberg, Ilona Martson, Ave Mattheus, Mari Niitra, Jaanika Palm. *Eesti laste- ja noortekirjandus 1991–2012*, toimetanud Anu Kehman, Ülle Väljataga, Jaanika Palm (peatoimetaja), 73–95. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.
- . 2016. „Vihamehest sõbrameheks ehk poistekampade võitlused ja võidud lasteraamatutes.“ – *Nukits* 2016, 14–20.
- Kukk, Kristi. 2003. „Mütologiseeritud ajaloo rollist rahvuse arengus.“ – *Vikerkaar* 18 (10–11): 98–107.
- Kõvamees, Anneli. 2008. „Vabadussõda 1930. aastate eesti romaanis.“ – *Keel ja Kirjandus* 51 (5): 321–334.
- Laanes, Eneken ja Linda Kaljundi. 2013. „Eesti ajalooramaani poeetika ja poliitika.“ – *Keel ja Kirjandus* 56 (8–9): 561–578.
- Laidsaar, Eerik. 1939. *Kompanii poeg*. Rõõmus Raamat 9. Tartu-Tallinn: Loodus.
- . 1963. *Vanema võsu*. Noorsoo-väljaanne nr 9. New York: Eesti Koolitoimkond USAs.

- Lathey, Gillian. 2014. „Literature of War: Comparative and Autobiographical Approaches.“ – *Modern Children's Literature: An Introduction*, toimetanud Catherine Butler ja Kimberly Reynolds, 121–136. London: Palgrave Macmillan.
- Lattik, Jaan. 1907. *Meie noored*. Tartu: K. Sööt.
- Lepp, Triinu. 2012. „Metsavendluse kujutamine nõukogudeaegses eesti laste- ja noortekirjanduses.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Ave Mattheus. Tallinna Ülikool, Eesti keele ja kultuuri instituut.
- Liinev, Marek. 2023. *Raske on olla inimene*. Tallinn: Tänapäev.
- Luce, Johann Willem Luddi. 1807. *Sarema Jutto ramat, mis marahwa rõmuks ja kassuks on üllespannud*. Mitau: Steffenhagen und Sohn.
- Mattheus, Ave. 2014. „Lastekirjandus aastail 1991–2012. Ühiskondlik-kultuuriline taust, areng, uurimine.“ – Krista Kumberg, Ilona Martson, Ave Mattheus, Mari Niitra, Jaanika Palm. *Eesti laste- ja noortekirjandus 1991–2012*, toimetanud Anu Kehman, Ülle Väljataga, Jaanika Palm (peatoimetaja), 13–32. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.
- Mäelo, Helmi. 1963. *Võidukarika märgi all*. Noorsoo-väljaanne nr 6. New York: Eesti Koolitoimkond USA-s.
- Mürsepp, Mare. 2015. „Moonid lahinguväljal. Sõjateemalistest lasteraamatutest.“ – *Nukits* 2015, 33–36.
- Niitra, Mari. 2005. „Rahvusliku ideoloogia ilmingud 1930. aastate eesti loomamuinasjuttudes.“ – *Nukits* 2005, 8–11.
- Parijõgi, Jüri. 1936. „Noorookirjandus 1935.“ – *Looming* 4: 442–448.
- Paul, Lissa, Rosemary R. Johnston ja Emma Short, toim. 2016. *Children's Literature and Culture of the First World War*. New York: Routledge.
- Palm, August. 1935. „Ärkamisaja idee- ja olustikuproosa ning ajalooliste jutustiste osatähtsus rahva elus.“ – *Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos*, toimetanud Daniel Palgi, 125–183. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Patterson, David. (1992) 2015. *The Shriek of Silence*. Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky.
- Pervik, Aino. 2002. *Draakonid võõrsil*. Tallinn: Tiritamm.
- Petrone, Epp. 2022. *Riks ja neli kuningat*. Tallinn: Tänapäev.
- Pettitt, Joanne. 2014. „On Blends and Abstractions: Children's Literature and the Mechanisms of Holocaust Representation.“ – *International Research in Children's Literature* 7 (2): 152–164. <https://doi.org/10.3366/ircl.2014.0129>.
- Pert, Jaan. 1939. *Noored sangarid*. – *Viiking*, nr 2, 46–47.
- Pukk, Holger. 1975. *Seitseist vaprat*. 2. tr. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raud, Eno. 1984. *Tuli pimendatud linnas*. 3. tr. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rebane, Marie. 1965. *Maret*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Reinart, Heili. 2020. *Unustatud ja unustamatud naised Eesti ajaloost*. Tallinn: Postimees Kirjastus.
- Ristikivi, Karl. 1936. „Viikingite jälgedes.“ – *Perekonnaleht: mitmesuguse sisuga ajaviiteajakiri*, nr 1–11.
- Robert, Leontine-Elvine. 1936. *Rekon*. Looduse Lasteraamat 34. Tartu: Loodus.

- Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Sarapuu, Jaak. 1995. Lembitu salakuulaja. Jutustus 13. sajandist. Viljandi: J. Sarapuu.
- . 1998. Ohtlik rada. Jutustus 14. sajandist. Viljandi: J. Sarapuu.
- Soldati-raamat*. [1913?] Tallinn: G. Pihlakas.
- Tamm, Marek. 2003. „Monumentaalne ajalugu. Mida me mäletame Eesti ajaloost?“ – *Vikerkaar* 18 (10–11): 60–68.
- . 2008. „Bornhöhe „Tasuja“ ning jüriöö-tekst eesti kultuuris.“ – Eduard Bornhöhe. *Tasuja. Jutustus Eesti vanast ajast*. Eesti Lugu 7, 111–128. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Toona, Elin. 1969. *Lotukata*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Trumpener, Katie. 2011. „The Children’s War.“ – *Edinburgh Companion to Twentieth-Century British and American War Literature*, toimetanud Adam Piette ja Mark Rawlinson, 498–507. Edinburgh University Press.
- Tulik, Arnold. 1939. *Poiss maanteel*. Looduse kuldraamat 90. Tartu: Loodus.
- Undritz, Paul, koost. 1880. *Mõistlik jutustaja. Noortel ja wanadele waimu kosutuseks*. Tartu: Laakmann.
- Undusk, Jaan. 1997. „Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt.“ – *Keel ja Kirjandus* 40 (11): 721–734; 40 (12): 797–811.
- . 2000. Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes. – *Vikerkaar* 14 (8–9), 105–115.
- Vaidlo, Robert. 1975. *Teed viivad alati kuhugi*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . 1980. *Suurtükiväelane Peeter Poligon pajatab*. 3., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Raamat.
- Valmre, Elmar. 1938. *Vaprad sõdurid*. Kuldne kodu. Pildid Helmut Valtman. Tartu: Loodus.
- Virges, Aadi. 1935. *Rajamaa talu*. Looduse lasteraamat 12. Tartu: Loodus.
- Vooglaid, Ülo. 2011. *Vanaisa*. Melliste: Väike Vanker.
- Väli, Heino. 1962. *Rajad soos*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Ave Mattheus – Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi eesti kirjanduse dotsent. Uurimisuunad: eesti laste- ja noortekirjandus, 18. ja 19. sajandi eesti kirjandus, eesti-saksa kirjandussuhted, tõlke- ja retseptsiiooniuurimus.
E-post: ave.mattheus[at]tlu.ee

War in Estonian children's and youth literature

Ave Mattheus

Keywords: war in children's and young adult literature, Estonian children's and young adult literature, motif, theme, Estonian history

The article gives a historical overview of war-themed texts in Estonian children's and youth literature. The choice of the research topic is motivated by Russia's military invasion of Ukraine in February 2022, which also changed the sense of security in our region. It has also prompted children's and young adult writers to reflect on war and peace, resistance and cooperation, justice and injustice in a form that is appropriate and comprehensible to young readers.

From the earliest storybooks at the turn of the 19th century, which include texts about young men conscripted into military service, to the most recent picture books about war from 2023, the article provides a chronological overview of works for children and young people depicting war, occupation, revolution or other events of a military nature and their related aspects. The article looks at works published mainly in book form, covering only part of a large corpus of texts. Texts published in journals, story collections, anthologies, school textbooks and elsewhere have been excluded for reasons of space.

The theme of war in Estonian children's and youth literature has become topical in connection with the turning points in Estonian history (revolutions, wars, occupations), and also bears the ideological signs of the time. However, as early as the 19th century, during the period of national awakening, national mythological and romantic material (the ancient struggle for freedom and the so-called Lembitu line; the so-called Jüriöö text) was introduced into literature, and has remained topical to the present day.

The theme of war has been used more in periods when it was important to strengthen the nation's sense of unity (the Republic of Estonia before the Second World War) or to justify regime change and new ideology (Soviet Estonia). Texts published in these periods stand out for their strong combative or combative-propagandist stance, strong and/or ideologised characters, sharp confrontations, realistic depictions of violence and death. The war texts that have appeared in free society in the last few decades are predominantly childhood memoirs of a long-ago war or occupation, although they are still generally told in an exclusionary, fragmented way through a narrative of silence. The trauma narrative has not been as topical in Estonian children's and young people's war literature as it has been in Western literature in recent decades.

In Estonian children's and young adult literature, most of the war stories are realistic, with human characters and real or possible situations, with only a few animal tales. To a large extent, the way a story is presented depends on the theme, genre and the age of the reader of the text. The majority of war stories are written by men, while women's voices can be heard in memoirs, fairy tales and, to a lesser extent, folk mythological histories. Most of the works have an autobiographical background, i.e. the writers have themselves participated in the war and/or lived under occupation. This leads to a situation in which male characters are in the foreground and the events are characterised by adventures, intense confrontations and action. Girls came to Estonian children and young people's war literature during the

over-militarised Soviet era. Although writing about war is the most difficult and problematic for young children, both from an age and education point of view, there is literature for them (picture books, books about war games).

War-themed texts in Estonian children's and youth literature mainly pursue educational aims (stories of masculinisation, stories of cooperation, presentations of Estonian history in exile, reminiscences of tragic times in contemporary memoirs), but in certain periods political (the period of the Estonian Republic, exile) and ideological aims (Soviet Estonia) have been more prominent.

The article outlines the most frequently used themes and motifs in Estonian children's and young adult literature on war and lists possibilities for further research on war.

Ave Mattheus is Associate Professor of Estonian Literature at Tallinn University's Department of Humanities. Her research interests are Estonian children's and youth literature, Estonian literature of the 18th and 19th centuries, Estonian–German literary relations, translation studies.

E-mail: [ave.mattheus\[at\]tlu.ee](mailto:ave.mattheus@tlu.ee)